

Sexualitat i doble moral a les Illes Balears (1960-1975)

Tomeu Canyelles

Universitat de les Illes Balears
Facultat de Filosofia i Lletres
Departament de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts
Carretera de Valldemossa, km 7,5
07122 Palma
tomeucanyelles@uib.es

RESUM: Durant els darrers quinze anys del franquisme es pot documentar una evolució de la moralitat força significativa, que esdevé l'origen de nombrosos conflictes culturals per a la població de l'arxipèlag. La progressiva suavització de les normatives i els codis morals per part de les autoritats, així com la preponderància socioeconòmica de la nova indústria turística, fan que comencin a arrelar certs costums i estètiques que provoquen l'enuig dels sectors socials més conservadors. A poc a poc, la cultura del plaer quedà arrelada entre la societat illenca i deixà d'anar associada tant al pecat com al rebuig social.

PARAULES CLAU: illes Balears, turisme, sexualitat, moral, franquisme.

Sexuality and double standards in the Balearic Islands (1960-1975)
ABSTRACT: The final fifteen years of Francoism saw quite a significant evolution in morality, which became a source of numerous cultural conflicts among the populace of the Balearic Islands. With the authorities' gradual relaxation of norms and moral codes and the socioeconomic preponderance of the burgeoning tourism industry, new habits and aesthetics began to take root, drawing anger from the most conservative sectors of society. Gradually, the culture of pleasure, no longer associated with sin or social objections, became entrenched in the society of the Balearic Islands.

KEYWORDS: Balearic Islands, tourism, sexuality, morality, Francoism.

CANYELLES, Tomeu (2017), «Sexualitat i doble moral a les illes Balears(1960-1975)». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 20, 127-152. ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles.2017.20.1005. Data de recepció: 6/4/2017. Data d'acceptació: 30/5/2017.

Introducció

Una part significativa dels canvis socioculturals produïts durant el franquisme —des de les etapes més repressives fins a les considerades més permissives— es poden interpretar fent una valoració de la moral de l'època. A partir d'aquesta, podrem comprendre, mesurar i interpretar els diferents impactes provocats per les noves llibertats, les modes estrangeres i, en conjunt, tots els canvis culturals que tingueren lloc durant una dècada i mitja veritablement decisiva.

Des dels inicis dels anys seixanta fins a la mort del general Franco, el novembre del 1975, el règim hagué de fer certes concessions en un panorama marcat a grans trets per la bonança econòmica i una major inversió del temps en l'oci i l'esbarjo. Tot i que es manté catòlic i anticomunista fins a la medul·la, veu necessari portar a terme una obertura progressiva per acontentar no només una part de la seva població, sinó el creixent nombre de visitants que, des de mitjan anys cinquanta, arriba als principals nuclis turístics de l'Estat espanyol. Aquest senyal inequívoc que els temps han canviat provoca que el franquisme, sense tenir-ho previst, comenci a ser víctima de les seves pròpies contradiccions: la relativa tolerància moral provoca que, a poc a poc, es normalitzin conductes, estètiques i situacions impensables en les dècades prèvies.

No perdem de vista que aquesta obertura és condicionada per un clima de doble moral, un criteri desigual respecte a les llibertats donades a diferents grups de persones i capaç de generar situacions inversemblants. Un exemple paradigmàtic és el de l'arribada del biquini a l'Estat. La popular peça de bany representà un importantíssim afront per a la moral de països de ferma tradició catòlica —Espanya, Itàlia o Portugal—, que de seguida el van condemnar. El seu ús per part de les turistes provocà un conflicte de difícil resolució entre el batlle de Benidorm, Pedro Alcalde Orts, i l'Arquebisbat de València. Mentre el consistori defensava que s'havia de donar pas als nous

temps i crear una imatge moderna de Benidorm —o d'Espanya— que atragués els turistes europeus, l'Església condemnava de forma rotunda la peça de bany: el biquini s'entenia com un element de perversió imposat pels estrangers, una amenaça per als valors ideològics, i també morals, de l'Espanya de Franco. Aquell xoc evidencià les importants discrepàncies culturals existents entre les esferes polítiques i eclesiàstiques.

Al final, fou el mateix Franco qui optà per una decisió salomònica: autoritzar l'ús del biquini *només* a Benidorm, de manera que quedava taxativament prohibit a la resta del litoral espanyol. Així doncs, per què no era considerat immoral el biquini a Benidorm, però sí a platges relativament properes com les de Calpe o Santa Pola? Des de quan era més important l'economia turística d'un país que salvaguardar les ànimes dels seus habitants? Per què es podia tolerar que les estrangeres lluïssin aquells moderns biquinis i, en canvi, les al·lotes d'aquí —esposes, germanes, filles, amb noms i llinatges— poguessin provocar dolorosos escàndols familiars?

Aquesta doble moral, que condicionà la progressiva obertura del règim, esdevingué l'origen de nombrosos conflictes que enfrontaren de forma oberta o indirecta l'Església i les institucions polítiques, alhora que la societat quedà polaritzada en dos grans blocs: els uns volien continuar amb l'immobilisme moral dels anys quaranta i cinquanta; els altres reivindicaven un canvi en consonància amb aquella Europa, més lliure i moderna, que havia enlluernat el jovent.

A partir d'aquestes premisses, analitzarem els casos concrets de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, territoris insulars que, des d'una època primerenca, experimentaren l'impacte cultural del turisme des d'una perspectiva moral. L'evolució estètica del jovent (tallades de cabell, androganisme, minifaldilles) i els nous hàbits de bany (biquini, topless, nudisme), com també l'alliberador món de l'espectacle o el binomi de les sueques i els picadors, provocaren tot un seguit de debats amb una gran incidència social. Els dies de

l'aïllament i l'autarquia havien quedat enrere i, a mesura que els anys passaven, la temuda cultura del plaer arrelà entre la població de l'arxipèlag, alhora que deixà d'anar associada al turment, al pecat.

Turisme, Església i doble moral

El 30 de maig de 1960 s'inaugurà la primera estació terminal de viatgers de Son Sant Joan (Palma): les instal·lacions de l'antic aeroport, Son Bonet, havien quedat obsoletes davant l'alta aflluència de visitants. El 1950 havien arribat a les illes Balears un total de 98.081 turistes; cinc anys després, quan aquestes xifres havien superat còmodament els cent mil, Maó inaugurà el seu primer hotel de luxe: l'hotel Port Mahó. A l'inici dels anys seixanta el nombre de turistes s'havia elevat als 400.029 i només cinc anys després s'aconseguí sobrepassar el milió: 1.080.836. L'augment de les places hoteleres creixé de forma paral·lela: de les 20.000 que aproximadament existien al principi de la dècada es passà a les més de 220.000 que es comptabilitzaven tan sols catorze anys després. Una altra xifra que cal tenir present: l'1 de maig de 1964 Manuel Fraga Iribarne, ministre d'Informació i Turisme, inaugurava a Illetes (Calvià) l'hotel número 1.000 de les illes Balears: l'hotel de Mar.

Un cop el turisme es convertí en el nou motor econòmic de l'arxipèlag, no només quedà enrere la grisor de la postguerra. Els impactes culturals foren desiguals: cada illa visqué el seu propi desenvolupament turístic, si bé la presència de visitants estrangers fou determinant a l'hora d'introduir noves formes de pensament; canvis culturals que, en definitiva, foren interpretats pels sectors més immobiliestes com a elements desestabilitzadors del règim. L'europeïtzació dels costums, tot i que transgredia els límits de la moral ultracatólica, comportà una pèrdua gradual dels valors tradicionals. Josep Melià i Pericàs sintetitzà aquest plantejament en un dels fragments

de la novel·la *Aquella al·lota ajaguda* (1984): «Pareixia impossible mantenir la puresa sense escapar-se a un convent o una ermita. S'havia acabat l'aïllament. Mallorca quedava incorporada a les modes d'Europa».

L'anhel d'una liberalització dels costums i les estètiques —i, de fet, modernitzar-les— esdevingué l'origen de tensions i conflictes per a una societat insular que, com la de la resta de l'Estat, no havia rebut gairebé cap tipus d'educació sexual durant la seva infància, adolescència i joventut. Més aviat el contrari: capellans, frares i monges s'encarregaren de pronunciar discursos gairebé apocalíptics en els quals la transgressió dels límits morals era sinònim de condemnació o turmentosos patiments físics. Si l'idea del Foc Etern no resultava suficientment pertorbadora, la didàctica moralitzant del franquisme aprengué a fer ús d'un conjunt de teories mèdiques qüestionables que relacionaven el coit o la masturbació amb l'anèmia, l'osteopatia, la tuberculosi, l'epilèpsia o l'histerisme. Diversos autors illencs apareguts durant les dècades dels anys seixanta i setanta reflectiren l'impacte d'aquest model educatiu en la seva obra, tant la biogràfica com la ficcionada: Maria Antònia Oliver, Joana Serra de Gayeta, Josep Rosselló, Antònia Vicens, Antoni Serra, Josep Melià, Gabriel Janer Manila... «Aquella gent, capellans i feixistes, exerciren una pressió educativa sobre les nostres vides», recordava aquest darrer autor a *Hanevat damunt Yesterday* (2016): «Ens ensenyaren les normes morals i eren criminals de guerra. Ara sé que vinc d'aquest espant».

S'entén, doncs, que una part significativa del recel que provocà la presència de població estrangera a l'arxipèlag estigués motivat pel temor que les noves idees posessin en risc la moral tradicional. És per això que l'Església es mostrà particularment crítica amb les conseqüències socials del turisme. Jesús Enciso de Viana, bisbe de Mallorca entre 1955 i 1964, feu la següent exhortació pastoral l'1 de maig de 1957:

El verano, que se avecina con todo su séquito de nudismo, costumbres inmorales y no pocas lacras del actual mundo pagano, que anualmente se vuelcan sobre esta isla, no puede menos que llenar de preocupación nuestro espíritu, al ver cuán grande es en extensión e intensidad el mal que se produce en las almas encomendadas a nuestro ciudadano. No queremos detenernos en describir el ambiente inmoral que un crecidísimo número de turistas crea todos los años en esta Diócesis, porque entendemos que nuestra pluma no puede emplear ciertas tintas, y porque se trata de hechos que todos conocéis. Hechos lamentables y condenables que ofrecen la agravante de ser contagiosos.

Podem comprovar que el religiós es mantingué ferm en aquesta posició. En una nova pastoral amb data de 19 de març de 1961 tornava a denunciar els efectes adversos del *boom* turístic:

Vosotros sabéis también por experiencia que el turismo tiene grandes inconvenientes. Nacen a veces éstos de la debilidad moral de muchos nativos que, al transformar su vida económica, descuidan o atropellan sus deberes morales o religiosos. Otras veces, el motivo está en los forasteros, porque muchos no tienen ninguna moral, o la tienen tan baja como corresponde a quienes no profesan ninguna religión. Otros, porque no [son] católicos tienen criterios morales más laxos que los nuestros. Y otros, en fin, aún [*sic*] siendo católicos, creen que al salir de su país y emprender las vacaciones, pueden también dar vacaciones al Decálogo y se lanzan a la riada de los amorales. El impacto que todo esto produce en la moralidad de nuestro pueblo es muy fuerte y mucho tememos que, pasados unos años, se manifieste en forma más alarmante.

Mentre l'Església alertava que l'arxipèlag patia «un ambiente de sexualidad fuertemente nocivo», les autoritats polítiques ho contemplaven des d'una òptica diferent: el nou motor econòmic era una eina clau per al progrés social, ja que estimulava les diferents indústries locals i generava una demanda de feina suficientment grossa per atreure

un important flux immigratori des de la Península i, més concretament, de les zones deprimides d'Andalusia. Així doncs, en uns moments en què el turisme es començava a convertir en el puntal econòmic de l'arxipèlag, un excés de decòrum i puritanisme podria espantar els visitants que havien vingut de fora. Calia, doncs, moderar el discurs i relaxar certs aspectes dogmàtics per tal de seguir projectant una imatge molt concreta de les illes Balears: un nou paradigma de color, modernitat i divertiment dins la grisa Espanya franquista.

Aquell, però, era un dilema complex: equivalia a obrir la mentalitat el que era just i necessari per tal de permetre segons quines actituds dels estrangers sense ofendre la sensibilitat religiosa d'una societat tradicional i conservadora. «El anticuado franquismo —escriuen Gabriel Cardona i Juan Carlos Losada— fomenta la llegada masiva de extranjeros, pero es nacionalista y xenófobo. Sus conceptos sobre los extranjeros constituyen estereotipos pintorescos [...] Al borde de la bancarrota, hay que hacer de tripas corazón. Es preciso que vengan turistas y habrá que ponerles buena cara. La España oficial se deshace en sonrisas, aunque sean protestantes».¹

Òbviament, el factor econòmic al final posicionà la balança a favor dels turistes i, des d'aleshores, el règim de Franco començà a mostrar-se cada cop més permissiu amb ells per tal de mantenir els efectes econòmicament positius del *boom* turístic. La permissivitat que es va donar als turistes, contraposada a la repressió existent sobre la població local, provocà un important i complex conflicte ètic: un sector de la societat insular, que havia assumit molts dels postulats morals sobre l'estiueig, rebutjava obertament l'actitud «hedonista y perversora» que mostraven els nouvinguts. Per això «eran los afrentados habitantes locales quienes denunciaban con frecuencia su renuencia a aplicar la ley», tal com afirma Nigel Townson des de les

¹ Gabriel CARDONA i Juan Carlos LOSADA, *La invasión de las suecas*, Barcelona, Ariel, 2009, p. 76.

pàgines d'*España en cambio* (2009). «El sábado, en el autobús —llegim en una carta anònima publicada a *Cort* l'any 1963—, una parejita, al parecer extranjera, se estuvo besando ininterrumpidamente desde que arrancó el vehículo hasta que yo lo abandoné. ¡Y vaya usted a saber hasta dónde! El caso es que nadie les hizo caso, es decir, nadie se metió con ellos.»

Durant bona part dels anys seixanta, les seccions de «Cartes al director» dels diferents mitjans insulars donaren veu als lectors, que des de l'anonimat denunciaren la doble moral existent i l'actitud de les autoritats locals, cada cop més laxa. Fem atenció a la contundència de la missiva següent, amb data de l'estiu del 1965, també apareguda a *Cort*:

Suponemos que las normas de decencia cristiana dictadas por la primera autoridad civil de la provincia son aplicables a todas y cada una de las playas de Mallorca. Sin embargo, una vez más nos vemos obligados a lanzar nuestro grito de protesta por el inexacto cumplimiento de estas disposiciones que, por desidia o por egoísmo, no son cumplidas ni hechas cumplir en muchos casos. [...] Si se han dictado unas normas y se ha encargado su «estricto cumplimiento», ¿por qué no han de hacerse cumplir? Se dirá tal vez que con ello —haciendo respetar unas disposiciones sobre moralidad— que se perjudica al turismo. Bien; pero resulta que a nosotros lo que no nos importaría el que dejasen de venir [*sic*] personas sin moral, por mucho dinero que les dejen estas gentes a los que viven del negocio turístico: tampoco anda tan mal el mundo para que sólo puedan viajar personas sin moral, y, si no vienen estas, vendrán las otras, las que por lo menos posean la cortesía de respetar las normas de los países que los acogen [...] Las costumbres han cambiado, desde luego, y bien cambiadas estén; pero de un simple cambio a una desmoralización total media un abismo.²

² Tomeu CANYELLES, *L'illa desvestida. Moralitat contra nuesa a les platges mallorquines*, Palma, Leonard Muntaner, 2015, p. 27.

Els impactes modernitzadors del turisme eren, per tant, evidents. S'havia obert una enclotxa cultural que permeté a una nova generació de joves mallorquins, menorquins, eivissencs i formenterencs explorar i conquerir petites llibertats no exemptes de controvèrsies. El triomf, en paraules del músic Pep Alba, havia valgut la pena: «La nostra vida havia passat de ser en blanc i negre a ser una vida en color».

Vestits i desvestits. Les noves modes

Un tret essencial que caracteritza el jovent insular dels anys seixanta i part dels setanta és la recerca d'una identitat pròpia —diferenciada, per tant, de la dels seus majors—, fet que implica canvis importants en el llenguatge, l'estètica i el comportament. La influència del turisme és prou significativa: l'enlluernament que produeixen els turistes (nascuts en països democràtics i educats en entorns molt més permissius) dona pas al fenomen sociològic conegut com a *demonstration effect*, pel qual els habitants d'un indret s'intenten equiparar amb els visitants imitant el seu llenguatge, la seva estètica i el seu comportament, que en aquest cas xocaren de ple amb la moral cristiana de l'època preturística. En són una mostra les múltiples controvèrsies que provocà la discutida introducció d'una sèrie de noves modes.

Pocs anys després que es popularitzessin els grans tòpics estètics del *hippisme*, la subcultura *ié-ié* —esperonada per la influència dels Beatles— animà els al·lots a deixar-se créixer els cabells molt més del que es considerava *normal*. Les reaccions davant d'una de les principals revolucions de l'estètica masculina a la dècada dels seixanta van ser gairebé incendiàries: diferents rotatius insulars digueren que «las indecentes cabelleras» eren un gest d'extravagància, símptoma inequívoc de poca higiene, atribut d'inadaptació i marginalitat, i el que era més important: manca de masculinitat. «Si ens deixàvem els cabells llargs era per ser rebels, però per tot ens deien: “¡Maricones!

¡Nenazas!” Ens va tocar aguantar moltes befes al llarg d’aquells anys», afirmà el músic *ié-ié* Nino Azorín.³

L’ambigüitat sexual que suggeria aquella tallada de cabells moderna resultava un element pertorbador segons els cànons estètics del franquisme, que encara recelava dels impactes socioculturals del turisme. «Aquella criatura de Dios que pasa por ahí, ¿es jovencito o muchacha?», escriu Manuel Picó a *Última Hora* el 31 de juliol de 1965: «Nos costó horrores adivinar su sexo. Con su pelito, con sus ojitos, con su “jerseico”, era un muchacho. Convenimos los amigos que ya se hace necesario llevar colgado un cartelito con indicación del sexo. No sé qué diablos ocurre, que los adolescentes de hoy apenas parecen tener interés alguno en parecerse a los hombres». En un nou text aparegut l’estiu de l’any següent a *Baleares* llegim que la major dificultat d’aquesta «moda de intenciones no perfectamente morales» és «poder distinguir el sexo», tot i que «se puede aclarar preguntándolo».

Pel que fa a la moda femenina dels seixanta, les joves de les illes Balears —com les de la resta de l’Estat espanyol— també iniciaren la seva pròpia revolució estètica incorporant al seu dia a dia vestimentes (texans, camises, etc.) o tallades de cabells que fins aleshores havien portat únicament els homes. Aquell androgenisme despertà un gran recel: «Convenimos —continua Manuel Picó— que ya se hace necesario llevar colgado un cartelito con indicación del sexo: “Varón” o “Varona”, y no “Hembra”, porque van quedando pocas muchachas que sientan alegría de serlo». No obstant això, el principal temor no era la masculinització estètica, sinó el progressiu desvestiment que es començava a visualitzar als indrets turístics de les quatre illes. Gaspar Sabater fou un dels primers periodistes a fer un crit d’alerta mitjançant «La canícula y el desvestido femenino», un article publicat a *Cort* el 15 d’agost de 1960:

³ Tomeu CANYELLES, *Nous estils musicals i canvis socials a Mallorca (1960-1975)*, tesi doctoral, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2013, p. 165.

Todavía está por descubrir cuál es la razón de esa sinrazón del escaso vestido femenino que el turismo ha injertado a nuestras féminas [...] Se trata de un fenómeno con marchamo exótico que, a juzgar por la proliferación en nuestro país, debe constituir el sùmmum de la comodidad. ¿Será todo anhelo de provocación? ¿De coquetería? ¿De sentido práctico? ¿De insolencia? ¿De crisis de feminidad? [...] ¿Visten las señoras tan escuetamente porque hace calor o bien se sirven del calor como pretexto para no vestirse?

En aquest context, la minifaldilla s'obrí camí com una peça de roba revolucionària que tornà a posar en evidència les contradiccions morals del nacionalcatolicisme. Començà a ser portada per les estrangeres el 1965 als nuclis turístics d'Eivissa i el litoral palmèsà, i l'any següent ja s'estengué a Calvià, la costa del llevant mallorquí i la veïna Menorca. Sabent que la minifaldilla exhibia «partes que más vale callar», com denunciava la premsa d'aleshores, van ser molt poques les joves illenques que decidiren afegir-se a la nova moda. Preponderaven el temor i la pressió social, el pànic de crear un escàndol entre el seu entorn més proper.

Coneixedors de la controvèrsia moral que provocava, l'empresari local va fer ús de les minifaldilles com a poderós reclam comercial, modern i transgressor a parts iguals: així, algunes botigues de roba femenina s'especialitzaren en la seva comercialització —és el cas de Trap For Men, oberta el 1965 a la plaça de Santa Catalina Thomàs, a Palma—, alhora que la sala de festes Tagomago, amb la col·laboració dels diaris *Última Hora* i *Majorca Daily Bulletin*, organitzà a l'agost del 1966 el certamen Elección Miss Minifalda 1966. Va ser el primer d'una llarga llista de concursos que, des d'aquells moments i fins pràcticament els principis de la dècada dels setanta, tingueren la discutida minifaldilla com a protagonista principal.

Oscil·lant entre el rebuig i l'acceptació progressiva, el cas de la minifaldilla manté un conjunt d'importants analogies amb el del bikini. Creat per l'enginyer francès Louis Reard el 1946, començà a

normalitzar-se a les platges del litoral espanyol durant la dècada dels anys seixanta. L'Església s'hi va mostrar completament oposada. Agafem com a referència les anomenades *Normas de decencia cristiana*, un document emès l'any 1958 per la Comisión Episcopal de Ortodoxia y Moralidad i que recull un total de 192 pautes que, teòricament, havien de servir a la població com a guia per dur una vida sexual sana i moralment recta. La norma número 125 especifica que les dones s'han de banyar amb «un traje [...] que cubra el tronco, con las faldillas para fuera del agua».

Podríem qualificar l'aparició del biquini a les zones turístiques de Mallorca com a traumàtica per a diversos sectors socials. Joan Massanet Moragues, batlle de Palma entre 1954 i 1963, signà el contracte de compravenda d'uns terrenys costaners situats a Son Serra de Marina. En aquest document, datat el 27 d'abril de 1965, els compradors han de solidaritzar-se «con la iniciativa del vendedor en pro de la dignidad de las costumbres como exponente de la religiosidad y españolísimas tradiciones». Per això mateix prohibeix «el uso de prendas de baño que resulten indecorosas, exigiendo que cubran el pecho y la espalda debidamente además de que se lleven falda para las mujeres y pantalón deportivo para los hombres» i «cualquier manifestación de desnudismo o incorrección en el mismo aspecto que pugne con la honestidad y el buen gusto tradicionales entre los españoles».⁴

Es constata, per tant, l'evolució desigual dels sectors religiosos de la societat i les esferes polítiques, que, per sobre de la moral, volien contribuir a tot preu a la promoció turística de l'arxipèlag. Per això toleraren que aparegués un biquini —el primer que es pogué veure a les pantalles dels cinemes insulars— al film *Babía de Palma*, titulada *Mallorca: besos de fuego* a l'Amèrica del Sud. De forma excepcional, la controvertida peça de bany havia superat el filtre

4 Tomeu CANYELLES, *L'illa desvestida*, p. 36.

de la censura franquista en un rodatge que tenia com a objectiu principal la promoció turística de l'illa. Estrenada el 22 d'octubre de 1962 a la sala Born (Palma), el biquini blanc que lluia l'actriu alemanya Elke Sommer en una de les escenes marcà tota una generació de joves: «El binomio Elker-biquini causaría auténtico furor entre la juventud masculina indígena, hasta el punto que se tuvo que solicitar de las autoridades medidas para evitar la concurrencia *in crescendo* que se registraba en las inmediaciones de los lugares de filmación. El biquini de Elke Sommer, todavía recordado, no sólo causó furor en Mallorca, sino que ocurrió igual en todas aquellas localidades españolas en las que, al año siguiente, fue proyectado el film», llegim en un article aparegut a *Diario de Mallorca* el 26 de gener de 1978.

A l'èxit de *Bahía de Palma*, s'hi afegeixen noves fites: l'11 d'agost de 1967 se celebrà al Palau de Congressos del Poble Espanyol (Palma) el Festival Nacional de la Moda de la Playa, amb el biquini convertit en el seu principal atractiu. L'agost de l'any següent, arran d'una important campanya publicitària, *Última Hora* reproduïa en la seva portada el titular «Los bikinis noruegos se promocionan en Mallorca». Volia dir tot això que el biquini s'havia normalitzat? Que possiblement ja havia deixat de representar una amenaça a la moral catòlica? En absolut. El clima de doble moral a l'arxipèlag imperava fins al punt que durant els primers anys seixanta poques joves illenques —recordem: esposes, mares, germanes, filles— s'arriscaren a canviar el tradicional banyador d'una sola peça pel biquini. De nou, com en el cas de la minifaldilla, hi havia massa por de l'escàndol, de la crítica, del rebuig.

De la mateixa forma, durant l'època estival els guàrdies civils es convertiren en un element habitual a les zones costaneres per evitar que ningú s'extralimités amb les noves peces de bany sota l'amenaça de multa. «La platja —afirma Josep Rosselló Munar a les seves memòries *Brostejar l'ahir* (1979)— no sempre era joiosa. A vegades

compareixia la Guàrdia Civil, passejant-se amb els uniformes verd brut i amb els tricornis. Duien mosquetó penjat i botes de campanya. A la platja, que flamejava com el foc, els dos inquisidors semblaven cans de bou al servei de no se sap qui. Obligaven a posar-se el barnús a la gent entre la mar i el seu lloc al sol.» A la mateixa obra, l'autor rememora una anècdota que, segons la turista austríaca Gisela Wimmer, tingué lloc en una platja del llevant mallorquí a mitjan anys seixanta: una turista amb biquini fou increpada per un guàrdia, que li digué que no podia dur un banyador de doble peça. La seva resposta fou enginyosa i prou contundent: «Muy bien. ¿Me quito la de arriba o la de abajo?».

En els patrons morals del franquisme era inconcebible que hi pogués haver un *més enllà* del biquini. Prescindir de la part superior, deixant els pits femenins al descobert, podia equivaler a incórrer en un delictes penal. Aprofitant paratges recòndits i cales perdudes, algunes joves turistes, influïdes per la moda *aux seins nus* («amb els sens nus») que aleshores tenia un fort ressò a la costa del sud de França, decidiren practicar el topless allunyades de la presència veïnal i policial. De la mateixa forma i a petita escala, el nudisme integral es practicava en zones difícilment accessibles per evitar una més que probable pena de presó.

Fou a Menorca i, sobretot, a les Pitiüses —petit paradís del *hippisme* mediterrani— on arrelaren amb més força i rapidesa pràctiques com el topless o el nudisme. La premsa internacional se n'havia fet ressò mitjançant un documental de la BBC anomenat *Ibiza is a party*, però també gràcies a mitjans espanyols, com la revista *Blanco y Negro*, que reproduïa nus integrals per demostrar que pràctiques com aquelles eren una realitat en l'Espanya d'un Franco cada cop més vell i malalt. Els primers anys setanta es repetiren amb més freqüència aquestes imatges i per això Carlos de Meer de Ribera, governador civil de les illes Balears entre maig de 1974 i gener de 1976, decidí posar fi a la pràctica. Cal recordar que, en declaracions al dia-

ri *Última Hora*, el coronel vallisoletà comparà el nudisme amb la prostitució afirmant que «si la UNESCO condena la prostitució, nosotros tenemos que condenar el desnudismo [...] por atentar contra la moral y las buenas costumbres». Amb el suport del delegat eivissenc Antoni Torres Tur, el governador ordenà extremar la vigilància i endurir les sancions (8.000 pessetes [48 euros]) per evitar aquella «ola de indecència» que, segons ell, contaminava les platges de les illes Balears. Altres figures polítiques de les Pitiüses, com Abel Matutes, es posicionaren en contra del nudisme: «La gente que no quiere compartir la playa con ellos no tiene porqué aguantarlos. Últimamente era un desbarre absoluto. ¡Incluso los había que se paseaban con ostentación de sus partes!».

El 23 d'agost de 1978 s'autoritzà la pràctica del nudisme en certes platges de les Pitiüses, com es Cavallet, Agua Blanca, a Eivissa, i Illetes, a Formentera. Sense estar legalitzat, a Menorca el nudisme provocà un fort malestar entre els sectors més conservadors: es demanava una regulació oficial després de la progressiva invasió nudista en platges com la Macarelleta, Binigaus, Binimel·la, Trebalúger i, sobretot, cala Pilar, que amb el pas del temps es convertí en una de les platges nudistes més populars de l'arxipèlag. Finalment, a Mallorca, l'Ajuntament de Calvià declarà oficialment el Mago (Portals Vells) platja nudista el 10 de juliol de 1984 a partir d'una proposta feta per Alianza Popular. La sessió municipal no va estar exempta de polèmica: Rafel Xamena es desmarcà de la línia del seu partit i s'abstingué en la votació perquè, segons afirmà, «no quería contribuir con mi voto a que este municipio se convierta en una especie de Sodoma y Gomorra».

Les modes del desvestiment tornaren a posar de manifest l'existència de postures irreconciliables a l'hora d'entendre la sexualitat, la moral i la nuesa humana. Conscients dels beneficis econòmics del turisme, les autoritats polítiques tractaren de treure ferro a l'assumpte: «El nudismo es un problema que se ha desorbitado: en realidad,

se soluciona por sí mismo con el frío», digué el delegat del Govern a Eivissa.⁵

Paradise of Love. De sueques i picadors

La presència de les sueques a les platges de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera difícilment podia passar desapercebuda entre els nadius: altes, ulls clars, cabells rossos, pell blanca... El seu físic exuberant resultava cridaner i atractiu als ulls dels al·lots illencs, però també el seu caràcter obert i desinhibit, fruit d'una formació liberal contraposada al caràcter moralment repressiu de l'educació de l'Espanya franquista. A diferència de les al·lotes illenques, les estrangeres declararen el final de l'exclusivitat amorosa decidint *quan i amb qui*, amb la qual cosa es convertiren en un nou model de dona independent que assumia un paper decisiu en els canvis culturals d'aquell període. De nou, el conflicte moral: les estrangeres feien el que estaven acostumades a fer als seus respectius països d'origen; comportaments escandalosos i molt mal vistos si era una jove illenca l'encarregada de dur-los a terme.

Anomenades sueques de forma genèrica, amb independència del país de procedència, les turistes feia temps que enlluernaven la població local masculina, tal com recorda en les seves memòries María Josefa Montojo: «Aquel invierno de 1932 Palma estaba animadísima. Había bastantes extranjeros con dinero y los chicos mallorquines salían mucho con las extranjeras, en su mayoría inglesas y suecas. Tenían más libertad que nosotras, que no podíamos ni ir a la esquina solas».⁶ Tot i que el context havia canviat, no era una situació gaire

⁵ Tomeu CANYELLES, *L'illa desvestida*, p. 74.

⁶ M. Josefa MONTOJO, *Desde mis recuerdos. Palma entre dos guerras*, Palma, F. Domenech SA, 1996, p. 68.

diferent de la de l'arxipèlag durant els anys seixanta. «Varem ser al naixement de l'amor lliure: allò era un món desconegut. Quan començaren a venir les estrangeres, feiem amb elles allò que les mallorquines no feien», conclou Pep Alba.

L'Església les veié com un agent nociu i corruptor: l'amenaça definitiva per a la moralitat de la població local. El 1962 l'editorial religiosa *Sal Terrae* llançà uns fulletons en els quals descrivia les estrangeres com «una turba de mujeres fumadoras, bebedoras, disfrazadas de hombres (con pantalones)» que quedaven «descartadas de la vida de piedad», just al contrari del que era, o havia de ser, la dona espanyola: tradicional, dependent, religiosa i femenina, sense estridències ni exuberàncies. Antonio Cardona Riera, bisbe d'Eivissa entre 1935 i 1960, fou un dels primers a donar l'avís advertint que «con sus hábitos viciosos y escandalosos, van creando aquí un ambiente maléfico que nos asfixia y que no puede menos que pervertir y corromper a nuestra inexperta juventud». El religiós criticava que s'autoritzés l'estada de «féminas extranjeras, corrompidas, corruptoras, que, sin cartilla ni reconocimiento médico, vienen para ser lazo de perdición física y moral de nuestra inexperta juventud».⁷ En un altre document sobre la situació moral de Mallorca, redactat l'estiu del 1965 per un col·laborador del Bisbat de Mallorca, tornen a aparèixer les temudes sueques: «Dentro de la facilidad propia de la mujer extranjera, existe un grupo especialmente asequible, que es el formado por las nórdicas, las cuales vienen a España bajo el eslogan de "hombres y sol" vienen, pues, a abrasarse en todos los sentidos: quieren gozarlo todo ampliamente, sin frenos, teniendo a su disposición un hombre cada noche».

La relació simbiòtica entre les estrangeres i els joves mallorquins—en el sentit que interessava i beneficiava igual les dues parts—

7 Rafael ABELLA, *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 1996, p. 175-176.

donà pas a una de les conseqüències culturals més representatives dels anys seixanta i setanta a les illes Balears: els picadors. També coneguts com *palanques* o *palanqueros* a les Pitiüses, van ser definits per Josep Melià com bergantells que freqüenten les relacions amoroses de les turistes més enllà del mar; primer, a les platges; després, a les *boîtes*, que pocs anys després passaren a anomenar-se discoteques.

Els picadors foren considerats un dels impactes més negatius del turisme, fins a esdevenir un veritable tabú. Des de la segona meitat dels cinquanta fins als inicis dels seixanta, la premsa local refusà parlar-ne fins que, a l'octubre del 1962, la revista *Cort* publicà l'article «Mallorca, paraíso de los mosquitos», amb un subtítol prou oportú: «Para triunfar en el amor basta saber doce palabras en alemán». Hi llegim el següent: «¿Qué impresión han de llevarse, de nuestros mucachos, las extranjeras? ¿Qué rendimiento en el trabajo pueden dar nuestros *mosquitos* la mañana siguiente? ¿Qué males físicos no pueden desarrollarse en el campo fisiológico? ¿Qué ruina moral no representa el caso?». ⁸

Els picadors tornaren a ser el centre d'una important polèmica quan, el 22 de juny de 1963, la revista madrilenya *Triunfo* publicà el relat guanyador del seu concurs literari Triunfo de Narraciones. L'afortunat fou Miguel Sáenz amb «Relato de caza», un text ambientat a Mallorca on descriu de forma acurada la naturalesa i les motivacions dels picadors illencs. El text provocà una onada d'indignació a l'illa. Amb aquesta excepció, veiem que fou una temàtica silenciada als mitjans de comunicació de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera entre 1963 i 1965: a més de ser considerats agents de perversió i un mal exemple per al jovent illenc, no interessava oferir una mala imatge de Mallorca en uns moments en què s'estava consolidant com una de les principals destinacions vacacionals d'Europa. No fou

⁸ Tomeu CANYELLES, *Els picadors mallorquins. Seductors i seduïts durant el boom turístic*, Palma, Leonard Muntaner, 2015, p. 34.

fins el 5 de juny de 1966 que Pablo Saiz Gralla trencà de nou aquell mutisme amb una denúncia pública dels picadors —«Gamberros de pantalón vaquero montados en estruendosas motos, que en cuanto asoma el verano y llegan las turistas empiezan a ejercer su más o menos lucrativa industria»— des de les pàgines del diari *Baleares*:

Disolutos, libertinos, personas que haciendo alarde de incividad e incultura, cometen en público actos reñidos con la buena crianza. Que, en resumidas cuentas, [es] lo que son esos tenorios de vida estrecha, faltos de imaginación y sobrados de vicio, que tras un forzoso descanso invernal, esperan la primavera como bestias en celo para desahogar sus instintos entre un recudido tanto por ciento de turistas que sin formación religiosa de ninguna clase y una moral por demás acomodaticia, quieren y desean al venir aquí, disfrutar de sus vacaciones, además del sol y el mar [...] Semejantes sujetos en la forma cómo [*sic*] operan, merecen de la opinión pública extranjera y nacional la más absoluta de las repulsas.

Aquell estiu tornà a esclatar una forta polèmica quan el diari alemany *Die Zeit* informà els seus lectors de les nombroses molèsties que els picadors provocaven a les turistes estrangeres. Arran de la denúncia de *Die Zeit*, el diari *Baleares* començà una campanya anomenada «Mantengamos limpia Mallorca de picadores y gamberros» a partir d'opinions, editorials, relats i cartes personals que en conjunt criminalitzaren per complet la seva figura. L'homicidi d'Ann Britt Larsson, una jove sueca de disset anys, a mans d'Antoni Riera —cambrer de professió i picador en els seus moments d'esbarjo— la primavera del 1969 originà un nou escàndol internacional en aparèixer reproduït en nombrosos rotatius estatals i europeus.

No obstant això, la imatge pública dels picadors com a individus socialment perillosos se suavitzà notablement a partir de nombrosos petits relats, reals o ficcionats, que aparegueren entre 1967 i 1970 a les pàgines de la premsa insular: són una font inabastable d'anècdo-

tes d'amors d'estiu. No oblidem tampoc el monòleg «Es picador», de l'actor còmic Xesc Forteza, publicat en format disc pel segell EMI/Regal durant aquells anys. Les relacions prematrimonials o l'adulteri, ferriament censurats durant els anys quaranta i cinquanta, apareixien aleshores revestits d'un toc entre còmic i morbós en una sèrie de comèdies lleugeres en les quals intervenien, sense canvis, un grup d'actors —Alfredo Landa, Antonio Ozores o José Sacristán— que pretenien reflectir l'espanyol mitjà a la gran pantalla. La inclusió de sueques en les seves trames permeté introduir noves òptiques en matèria sexual que, tot i l'oposició de l'Església, passaren el filtre de la Junta de Classificació, òrgan dependent del Ministeri d'Informació i Turisme.

La Transició democràtica marcà un punt d'inflexió tant per a les sueques com per als picadors. A l'augment de les malalties venèries i el temor que provocaren en uns moments de gran desinformació respecte a la salut sexual, s'hi afegien importantíssims canvis en la mentalitat de la societat mallorquina. L'alliberament progressiu de la dona, la modernització/moderació de determinats aspectes del discurs eclesiàstic i la normalització de costums socials al voltant del món de la parella adulta, van fer que les joves mallorquines es mostressin *tant* o *més* liberals que les estrangeres. Tot i continuar essent «l'obscur objecte de desig» per a una part del jovent local, les turistes havien deixat de ser un imperatiu a l'hora de mantenir relacions sexuals sense cap tipus de compromís.

***Destape.* La sexualització del món de l'espectacle**

Sí, ya sé que estamos en el siglo de las libertades y del libertinaje... Pero sé también que estamos en un país católico; que el Estado es católico y que las autoridades católicas no pueden ni deben permitir los ultrajes a la religión católica.

Aquesta citació s'ha extret de *Miss Giacomini*, possiblement la millor obra que signà l'escriptor palmèsà Miquel Villalonga (1899-1946). S'hi descriu l'arribada a Ciutat d'una controvertida actriu anglesa que es promociona de forma suggeridora en fulletons i cartells. La seva aparició imminent provoca que la societat illenca es polaritzi en dos bàndols antagònics: per una banda, el moralista i religiós, que considera el xou de Miss Giacomini com una provocació a la moral i la tradició; per l'altra, un sector d'ideari liberal que celebra la seva arribada gairebé com un triomf personal. El llibre, aparegut originalment el 1941, fou reeditat el 1966 per Dima Ediciones, en un moment en el qual la interpretació moral del món de l'espectacle era capaç de provocar tanta passió com enuig. En aquells moments, a Palma encara es recordava la polèmica provocada per la ballarina exòtica La Faithia. El 31 de desembre de 1957, la nit de cap d'any, dansà damunt l'escenari de la sala de festes Tito's fins a dividir el públic assistent en dos grans grups: els escandalitzats i els entusiastes.

Quan aparegué a les llibreries la reedició de *Miss Giacomini*, el món de l'espectacle a Espanya havia començat a iniciar, molt tímidament, una obertura temàtica i estètica que marcava una distància important respecte a les dècades prèvies. En el cas de les illes Balears, hem de destacar l'important paper que hi tingué el teatre Balear. Autoproclamat «el nuevo palacio popular de la revista en Palma», fou un dels primers espais de l'arxipèlag que va oferir al públic una programació en la qual el cos femení, completament sexualitzat, s'havia convertit en el principal reclam. *Ro...Ro...Rojísimo*, un espectacle encapçalat per la vedet Ethel Rojo, arribà a Palma el 1968 després d'haver estat dotze mesos al cartell de la Sala Talia (Barcelona). Promocionat amb les paraules «show picante», es convertí en un dels principals èxits escènics d'aquella temporada. Poc temps després es pogué veure al teatre Balear un programa múltiple on combinava la dansa internacional de Sexy Girls (Regne Unit) i Paraiso Dancers (França) amb la revista espanyola *Las alegres chicas de Colsada*. L'es-

lògan publicitari emprat era rotund: «Suman un total de cuarenta mujeres. ¡Todas muy guapas y muy ligeritas!».

Les vedets aconseguiren dinamitar la moral del nacionalcatolicisme mitjançant espectacles carregats d'estímuls visuals: llum, color, diàlegs carregats de dobles sentits i vestimentes cada cop més atrevides. Tania Doris al capdavant d'*Erótica* («¡Destapadísimos ballets!») o Vicky Lusson, anomenada La Venus de Fuego, amb *Achúchame*, van ser alguns dels èxits més importants d'aquells anys al territori insular. Catorze anys després que La Faithia provoqués xiulets a l'interior de Tito's per les seves coreografies provocatives, Bebe Palmer —la «Brigitte Bardot española», tal com s'hi referia la premsa— tornà a dividir el públic palmès amb la seva escandalosa aparició a Tagomago el 31 de desembre de 1971: «La primera vez que salí desnuda sobre un escenario palmesano, se armó un escándalo... Fue una Nochevieja en Tagomago [...] Felicité al público completamente desnuda. ¡Ya te puedes imaginar la que se armó!».⁹

Durant els primers anys setanta destacaren a Mallorca i Eivissa una sèrie d'espais nocturns en els quals es prioritzà aquest nou format d'espectacle adult: Trocadero, Jartan's i El Globo Rojo, entre d'altres. Aquest darrer, inaugurat el 28 d'abril de 1973 al mateix emplaçament on antigament s'havien aixecat les sales palmesanes Trébol i Olé, es convertí en un dels escenaris més rellevants del moment. S'hi estrenà l'espectacle *Sexyrama*, conformat per un conjunt de ballarines vestides amb roba interior. Fou un dels majors èxits del 1975: ple diàriament de residents i turistes, els espectacles d'El Globo Rojo capgiraren les formes i maneres d'entendre l'espectacle nocturn i feren que la programació habitual d'altres espais illencs, com Tito's o Tagomago, semblés pròpia d'una època ja passada. «En estos momentos —s'afirma en un article aparegut a *Última Hora* l'estiu d'aquell mateix any— la casi totalidad de los night-clubs palmesa-

9 *Última Hora*, 27 de desembre de 1977.

nos, salvan su temporada [...] gracias a las *atracciones sexys*, como se les llama en todo anuncio del show. La fuerza comercial del destape sobre los escenarios locales es tal que, incluso, un empresario que había decidido no dar cabida en su espectáculo a “números” de estas características ha tenido que claudicar incluyendo no una sino dos *sexys* en su show.»

Les vedets s'encarregaren d'obrir camí a les *strippers*. A partir del 1975 diversos locals nocturns de l'arxipèlag incorporaren als seus cartells aquest nou format de xou. Així doncs, contractaren un conjunt de professionals prèviament bregades als escenaris més agosarats de les principals capitals europees, com Justin Queen («Sa majesté, la femme!») i Brigitte St. John, que arribaren a Palma el 1975. Hi vingueren amb un contracte de dues setmanes i mitja, però el seu èxit damunt dels escenaris insulars fou tan clamorós que acabaren prorrogant la seva estada prop de quatre mesos. De la mateixa manera, Àlicia Serra, possiblement la primera *stripper* d'origen illenc, consolidà la seva fama actuant sota els pseudònims de Sabine, Àlicia Nurredduna i Zulma Gray. «Palma fue, posiblemente, una de las primeras ciudades españolas en incorporar el *striptease*, o, cuanto menos, el desnudo femenino (por supuesto, todavía no integral) en las salas de fiestas», llegim a «Las frívolas noches de Palma», un article aparegut a les pàgines del *Diario de Mallorca*.¹⁰

Pel que fa al món del teatre, hem de destacar que el ritme dels canvis fou considerablement més lent. L'estrena a l'Auditori (Palma) de *La muchacha sin retorno* (1974), de Santiago Moncada, el 10 de febrer de 1976, marcà un abans i un després: en una de les escenes, l'actriu Àfrica Pratt apareixia amb una camisa blava —clara al·lusió política a la dictadura— oberta i mostrant, de forma fugaç i dissimulada, un dels seus pits. «El primer destape de la historia del teatro en nuestra ciudad corre a cargo de África Prats. África sale a la escena

¹⁰ «Las frívolas noches de Palma», *Diario de Mallorca*, 11 de juliol de 1976.

con una camisa que va mostrando lo suficiente en contados y estudiados momentos de la obra. Un destape, en fin, a lo Arias. Es decir: un sí pero no», llegim a *Cort*. El 7 de desembre d'aquell mateix any s'estrenava *Un dos tres, desnúdeme otra vez*, amb la vedet argentina María Esther, *Mariona*, com a reclam principal. La seva publicitat s'encarregava de deixar clar que aquella era un funció «a todo destape» i que seria «la primera vez que un escenario teatral muestra a una supervedette y coros a pecho descubierto». Davant aquest conjunt d'esdeveniments succeïts en un breu espai de temps, un dels redactors de *Diario de Mallorca* conclouïa un article amb la reflexió següent:

Quien más quien menos comentaba que cómo era posible que durante tantísimos años, fuera vedado al público español la actuación de este tipo de compañías, sin más exigencias que hacer pasar un rato agradable al espectador mayor de edad.

Conclusions

Noves vestimentes arribades de l'estranger que mostren parts del cos que fins aleshores restaven ocultes a la vista del bon catòlic; espectacles que, al límit de la moral oficial, dividien el públic assistent en defensors i detractors; la nova manera d'entendre la relació entre el cos humà, la nuesa i les relacions adultes que acompanya la població estrangera... Totes aquestes qüestions orbiten un mateix moment històric, fent que la població del moment es vegi en una tessitura fins aleshores inèdita en el franquisme. Per això hem de valorar que la preponderància de l'economia per sobre dels dogmes religiosos respon a un clima de doble moral en el qual s'evidencien d'una forma prou clara les divergències entre l'Església —que recela dels impactes culturals del turisme— i una classe política que, sense perdre

els seus tributs d'autoritarisme, pretén mostrar-se més oberturista i modern en comparació amb les dècades prèvies.

Conscients que el turisme era sinònim d'estabilitat política i prosperitat econòmica, entre els anys seixanta i setanta es relativitzaren els codis morals heretats de la Guerra Civil. La seva suavització durant aquest nou tram cronològic (1960-1975) va fer que a Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, així com a la resta de l'Estat espanyol, es normalitzessin de manera progressiva un conjunt de qüestions que, en grans termes, ja havien quedat superades a la resta de països d'Occident. Així doncs, un cop s'imposa la lògica del mercat —no ho oblidem: transgredir els límits de la moral nacionalcatòlica amb l'objectiu d'atreure el visitant estranger—, comencen a ser permeses a la població autòctona certes actituds, estètiques, costums i espectacles.

Aquestes concessions representen un impacte cultural important tant en el transcurs del segon franquisme com en la posterior transició cap a la democràcia. En conjunt, la conformació identitària d'aquella societat permeable al canvi cultural no només passava per l'assumpció d'un nou ordre polític, sinó també per la conquesta de petites llibertats quotidianes que apropiaren l'arxipèlag —com també la resta de l'Estat— a l'Europa que irritava els uns i a la vegada enlluernava els altres.

Bibliografia

- BENÍTEZ, Josep; RIPOLL, Antònia; SERRA, Sebastià (coord.), *Turisme, societat i economia a les Balears*. Palma: Fundació Emili Darder, 1994.
- CABALLERO, Óscar. *El sexo del franquismo*. Madrid: Cambio 16, 1977.
- CANYELLES, Tomeu. *L'illa desvestida. Moralitat contra nuesa a les platges mallorquines*. Palma: Leonard Muntaner, 2015.
- *Els picadors mallorquins. Seductors i seduïts durant el boom turístic*. Palma: Leonard Muntaner, 2015.

- *Nous estils musicals i canvis socials a Mallorca (1960-1975)*. Tesi doctoral. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2013.
- CANYELLES, Tomeu; VICENS, Francesc. *Beatles made in Mallorca. La recepció insular de la música beat*. Palma: Lleonard Muntaner, 2014.
- CARDONA, Gabriel; LOSADA, Juan Carlos. *La invasión de las suecas*. Barcelona: Ariel, 2009.
- CUÉLLAR, Esteve Josep. *Johnny Valentino. Conóceme*. Palma: Excel SL, 2014.
- *El tsunami de la balearización. Vidas paralelas*. Palma: Excel SL, 2014.
- Impactes socials i sobre el medi del turisme i deseconomies externes sobre la resta dels sectors*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1989.
- JANER MANILA, Gabriel. *Ha nevat sobre Yesterday*. Barcelona: Proa, 2016.
- MATAMALAS, Tomeu. *Paradise of Love: crònica d'una època*. Manacor: Món de Llibres, 2012.
- MELLÀ, Josep. *Aquella ablota ajaguda*. Barcelona: Edicions 62, 1984.
- MONTOJO, M. Josefa. *Desde mis recuerdos. Palma entre dos guerras*. Palma: F. Domenech SA, 1996.
- Normas de decencia cristiana*. Madrid: Comisión Episcopal de Ortodoxia y Moralidad, 1958.
- PACK, Sasha David. *Tourism and dictatorship: Europe's peaceful invasion of Franco's Spain*. Nova York: Palgrave MacMillan, 2006.
- PAYERAS, Miquel (dir.). *Memòria viva: Mallorca des de la mort de Franco fins avui (1975-1995)*. Palma: Grup Serra, 1995.
- PUJALS, Margalida. *Oci als seixanta: música, cançó i sales de festa*. Palma: Cort, 2002.
- SERRA, Sebastià. *Els elements de canvi a la Mallorca del segle XX*. Palma: Cort, 2001.
- TOWNSON, Nigel. *España en cambio*. Madrid: Siglo XX, 2009.
- VICENS, Francesc. *Paradise of Love o L'illa Imaginada*. Palma: Documenta Balear, 2012.

Copyright © 2017. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació n'haurà de reconèixer els autors, citats a la referència que apareix a l'inici del document.